

प्रकरण पहिले

निम्बार्क संप्रदायाचे स्थान आणि महत्व

- १.१ प्रस्तावना
- १.२ प्राचिन संप्रदाय निम्बार्क
- १.३ निम्बार्कचार्याचे जन्म
- १.४ निम्बार्क संप्रदाय स्थापना
- १.५ तत्कालीन इतर संप्रदाय परिचय
- १.६ निम्बार्क संप्रदाय राजस्थान मधील प्रसार
- १.७ निम्बार्क संप्रदायाचे उत्तरप्रदेश मधील प्रसार
- १.८ निम्बार्क संप्रदायाचे विदेशातील स्वरूप
- १.९ निम्बार्क संप्रदायाचे दैवत
- १.१० निम्बार्क संप्रदायाचे मुख्यग्रंथ
- १.११ निम्बार्क संप्रदायाचे श्रध्दास्थान
- १.१२ निम्बार्क सत्संग स्वरूप
- १.१३ निम्बार्क संप्रदायाचे पूजेचे स्वरूप
- १.१४ निम्बार्क संप्रदायाचे अनुथायाचे वेशभूषा
- १.१५ सध्या परिस्थितीत निम्बार्क संप्रदायाचे स्थान
- १.१६ निम्बार्क संप्रदायाचे महत्व
- १.१७ निम्बार्क संप्रदाय : उत्सव व महोत्सव
- १.१८ समारोप

२.१ प्रस्तावना :-

हजारो वर्षांपासून भारताचा पावन भूमीत भक्ती परंपरा चालत आलेले आहे. ईश्वराने सखल मानवांच्या कल्याणासाठी व उद्धारासाठी अनेक अवतार घेऊन पृथ्वीतलावर अवतरले आहे. त्यात वराह, नरसिंह, वामन, परशुराम, राम, कृष्ण, बोधी इत्यादी प्रकारचे अनेक अवतार धारण करून दुर्जनाचा नाश केला व धर्माचा स्वीकार केला. सज्जनाचा प्रतिपाळ करून हिंदू धर्माच्या रक्षणासाठी वेळोवेळी रूप बदलून पृथ्वीवर अवतरले. वैदिक सनातन हिंदू धर्माची पुनर प्रतिष्ठापणा केली. असे अनेक देव आपआपले रूप धारण करून या पृथ्वीवर अवतरले व हिंदू धर्माचे रक्षण केले व देवाचे देव श्रीकृष्ण यांनी आपल्या अद्भुत लिलावाद्वारे धर्माचे रक्षण केले.

“याच ईश्वराचा हातातील सुदर्शन चक्राने कलियुगात वैष्णव संप्रदाय स्थापनेसाठी भगवंताच्या आज्ञेनुसार जगद्गुरु श्री निम्बार्क आचार्यांच्या रूपाने अवतार धारण केला.” त्यांनाच वासुदेव, संकर्षण प्रधुम्न अनिरुद्ध नावाने ओळखले जाते. चक्रव्यूह अवतारांमधील अनिरुद्ध हा अवतार समजले जाते, याच बरोबर श्री रंगदेवीचाही अवतार मानला जातो.

“ ज्ञान शक्ती बलैश्वर्य वीर्य तेजांस्य शेषत : !

भगवच्छब्द वाच्यानी बिनाहेयैर्गुणाविभि : रोषत : !!

ज्याच्याजवळ ज्ञान, शक्ती, बल, देश्वर्य, वीर्य व तेज हे सहा गुण ज्या व्यक्तीमध्ये असतात त्याच व्यक्तीला भगवंत किंवा देव मानतात. शास्त्रानुसार देव या शब्दाच्या व्याख्या किंवा कल्पना वेगवेगळ्या असलेल्या जाणवतात. याच बरोबर जो सृष्टीचा निर्माता आहे तो देव किंवा संपूर्ण सृष्टीचे पालन-पोषण करतो तो देव किंवा सृष्टीतील संपूर्ण विद्या जाणतो तो देव, अशा वेगवेगळ्या संकल्पना असलेल्या पहावयास मिळतात. काही अभ्यासकांच्या मतानुसार वरील सहा गुण हे निम्बार्काच्यामध्ये आढळतात म्हणून निम्बार्काचार्य हे सुद्धा देवांचे अवतार होते असे मानतात.

ईश्वराच्या प्रमुख १० अवतारामध्ये मत्स्य रुपाने प्रलय काळी सप्तषांना नावेत बसून सत्यव्रत राजा सह सृष्टी बीजाचे रक्षण केले. नरसिंह अवतारात दुरात्मा हिरण्यकश्यपू वध व भक्त प्रल्हादाचे रक्षण केले. श्री. परशुराम अवतारात ब्राह्मण देवी व बल अहंकाराने पीडित झालेल्या क्षत्रियांचा बिमोड केला. तसेच बौद्ध अवतारात कलीच्या प्रभावाने वृद्धी झालेली हिंसा समाप्त करून अहिंसा स्थापना केली. तद्वच निम्बार्काचार्यनी ब्रह्मापुत्रा नदिक नावेत ऋषींचे रक्षण केले. नैमिष्यारण्यात कली दूताच्या चळापासून ऋषींना मुक्ता इत्यादी कार्याचा प्रसार करून पृथ्वीवरील दृष्ट प्रवृत्तीला आळा घातला. शाक्त संप्रदयामुळे वाढलेला हिंसाचार थांबवून भक्ती व ज्ञान मार्ग दाखविला

असे हे निम्बार्काचार्य यांनी महाराष्ट्राच्या पावन भूमीत कलयुगात भुंगी पैठण या गावी भगवंताच्या आदेशाने अवतरले आहे. याठिकाणी देवताच्या अवताराचे कार्य घडवून आणले अज्ञान जीवाचा उद्धार केला.

निम्बार्काचार्य यांचे बऱ्याच लिला आहेत. निम्बार्काचार्य हे कलयुगात एक महत्त्वपूर्ण आचार्य होत. अनेक शास्त्र व पुराणातून निम्बार्काचार्यांचे वर्णन आले आहेत. श्री भगवान निम्बार्काचार्यांचे लिळाचे वर्णन बऱ्याच शास्त्रातून आला आहे. वैष्णव संप्रदायात निम्बार्काचार्यांचे महत्त्वाचे स्थान असलेले पहावयास मिळते.

निम्बार्क संप्रदाय हा संप्रदाय प्राचीन आहे. हिंदूधर्मावर आधारित तत्त्वज्ञान पूजा-पाठ देव अवतार लीला भक्ती भाव इत्यादी अनेक गोष्टींवर आधारलेले पहावयास मिळते.

यादव काळात महाराष्ट्रात संत एकनाथ, संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव, संत तुकाराम, संत रामदास अशा अनेक संत महाराष्ट्रात होऊन गेले. या संतांनी आत्मनिरूपणाच्या माध्यमातून समाज प्रबोधन कीर्तन व भजनाच्या माध्यमातून केला आहे. वारकरी संप्रदाय जनसामान्यांपर्यंत पोहोचविला आहे. त्याच प्रमाणे निम्बार्क संप्रदाय सुद्धा आजही लोकांना वेदांतातील तत्त्वज्ञान कृष्णभक्ती सांगून लोकांना भक्तीचा मार्ग दाखिवण्याचे काम संप्रदायाच्या

माध्यमातून करीत असलेले दिसते. पण महाराष्ट्रात या संप्रदायाचे प्रचार-प्रसार तितक्याशा प्रमाणात झाला नाही म्हणून महाराष्ट्रात निम्बार्क संप्रदाय जनसामान्य माणसापर्यंत पोहोचलेला नाही असे मला वाटते.

१.२ प्राचिन संप्रदाय निम्बार्क :-

निम्बार्क संप्रदायाचा इतिहास पाहिल्यावर आपल्याला असे जाणवते की निम्बार्क संप्रदायाची पाळे-मुळे प्राचीन कालखंडापर्यंत रुजलेली पहावयास मिळते. हिंदू धर्माचा संस्थापक कोणी नसला तर भारतामधील सर्व लोक प्राचीन काळापासून भक्ती संप्रदाय प्रमाणे आचरण केलेले दिसते. निम्बार्काचार्याचा जन्म मध्ययुगात झाला तरी या अगोदर पासून हा संप्रदाय देवतांचे विविध अवतार चालवित होते असे अभ्यासाअंती आपल्याला समजते.

ऋग्वेदांचा आवडीमुळे सूर्य, अग्नी, इंद्र वरून इत्यादी देवतांच्या स्तुतिमध्ये भक्त-भाव रुजलेला दिसतो. तो भक्तीभाग म्हणजे वैष्णव संप्रदायाचा पाया असलेला दिसतो. लिखित संपूर्ण ग्रंथांमध्ये कर्मकांडांना अधिक महत्त्व होते. ब्राह्मणांनी आपल्या कल्पक बुद्धीच्या या जोरावर कर्मकांडाचा प्रचार झाला. महाभारत गीत यांसारख्या ग्रंथाचे वाचन करेपर्यंत कर्मकांड व्यवस्था मोठ्या प्रमाणात वाढत गेली होती. पुढे गीतेच्या अध्ययनातून श्रीकृष्ण यांचे महात्मे वाढले आणि श्रीकृष्ण संप्रदाय उदयास

आले. पौराणिक काळ हा भक्तीचा सुवर्णकाळ होता. ब्राह्मणांनी विष्णू हे देव आहेत असे मांडले होते. पण पुढे देव-देवतांच्या अवताराचे विचारधारा पुढे आणि रामकृष्ण अवताराची निर्मिती झाली. श्रीकृष्णाची महाभारताच्या काळात मोठ्या प्रमाणात भक्ती निर्माण झाले. पुढे हेच कृष्णभक्त वैष्णव संप्रदायात विलिन झालेली दिसते. प्राचीन काळात श्रीकृष्णाला अधिक महत्त्व होते ते पुढे मध्ययुगात सुद्धा महत्त्व वाढले. त्याचाच परिणाम श्रीकृष्णभक्ती संप्रदायात झालेला दिसतो. वैष्णव धर्मात वेदांना व शास्त्रांना अधिक महत्त्व असलेले पहावयास मिळते. वैष्णव धर्म हा वेद-पुराणाचा प्रचारात महत्त्वाचे स्थान असलेले दिसते. वैष्णव धर्माची महानता वेद पुराण असलेली दिसते. तेव्हापासून हा भक्तिमय वैष्णव संप्रदाय अस्तित्वात असलेला पहावयास मिळतो.

वैष्णव संप्रदाय व त्यातील देव-देवतांच्या अवतार यावरून हा संप्रदाय इसवी सन पूर्व ६ शतकांपर्यंत घेऊन जाताना पहावयास मिळते. राधाकृष्ण राम कृष्ण श्रीकृष्ण लिला प्रत्येक गटातून वेगवेगळ्या पद्धतीने पूजा आर्चा केली जात होती. पण या सर्वांचे एक महत्त्वाचे सूत्र म्हणजे श्री कृष्ण पूजा होय. वैष्णव संप्रदायाचे महत्त्व पुराणात सांगितलेले पहावयास मिळते. मध्ययुगातील संप्रदायाचा विचार करण्याअगोदर प्राचीन कालखंडातील वैष्णव

संप्रदायाचे स्वरूप पाहावे लागते, कारण भक्तिसंप्रदाय हे प्राचीन संप्रदाय असलेले दिसते.

आधुनिक काळातील भाषण प्रणालीनुसार पुराणाची लेखन इसवी सन पूर्व पाच व सहावे शतक मानले जाते. यावरून भक्ती संप्रदाय किती जुना आहे हे पहावयास मिळते. पुराणांची रचना श्रीकृष्णाने केली आहे असे मत आहे. कारण अर्ध्याहून अधिक पुराणात वैष्णव संप्रदायाने दाखवलेली दिसते. मत्स्य, वामन, वराह हे विष्णूचे विविध अवतार मानले जातात, यावरून हे प्राचीन संप्रदाय असलेला दिसतो. असे म्हटले जाते की ब्रम्हावैवर्त, हरिवंश, विष्णू पद्म व भगवत पुराण इत्यादी ग्रंथांची निर्मिती ही वैष्णव संप्रदाय वाढवण्यासाठी लेखन केले आहे असे मानले जाते. राधा-कृष्णाच्या लिळाचे वर्णन ब्रम्हावैवर्त या पुराणात आलेली दिसते. याच ग्रंथांमधून राधाचे विविध लिळा आलेले पहावयास मिळते. राधा या शब्दाचे उपपत्ती सुद्धा याच पुराणात असलेली दिसते. यामध्ये श्रीकृष्ण जन्माचे वर्णाणाबरोबर राधाच्या जन्माचे सुद्धा वर्णन केलेले पहावयास मिळते.

“राधा ही निर्वाण दासी आहे श्रीकृष्णाची अर्धांगिनी आहे रास लिलाचे सुद्धा वर्णन आहे.”

राधा हिचा जन्म श्रीदामा शापातून झाला आहे. विष्णु पुराण ही खूप विस्तृत पुराणाचे लेखन आहे. वैष्णव संप्रदायाचे तत्त्वज्ञान त्यात आलेले पहावयास मिळते. विष्णु भगवान सर्गुण-निर्गुण आहे, तो पृथ्वीच्या कणाकणात आहे.

“विष्णू हा सर्व शक्तिशाली सर्वव्यापक आणि मूर्त-अमूर्त सर्व आहे. त्यांना या सृष्टीतले ज्ञान अवगत आहे. यासोबतच भक्तिभावना उपासना भजन कीर्तन तत्त्वज्ञान या समन्वय साधलेला दिसतो व त्यांना अधिक महत्त्व दिलेले पहावयास मिळतो.”

“पद्मपुराणात वैष्णव धर्माच्या व्यवहारिक स्वरूप व आचार-विचार नित्यकर्म पूजा-अर्चा व्रत इत्यादींचे अधिक विवेचन केलेले दिसते.”

“निम्बार्क संप्रदायाचा उदयाच्या संदर्भात निश्चित असा कालखंड सांगता येत नसल्या तरी वेद पुराणाच्या वर्णनानुसार सहाव्या शतकापर्यंत नेऊन आपल्याला पोहोचविता येतो. या सहाव्या शतकात सात्वत, नारायणीय, पंचरात्र इत्यादी अनेक संप्रदायाचा विकास झाला होता. गीता व पुराण वेदाच्या जोरावर वैष्णव संप्रदाय निर्माण झाला होता, पण यात कालखंड बौद्ध धर्म व जैन धर्माचा मोठ्या प्रमाणात प्रचार व प्रसार होत होता. बुद्धीचा निर्माण नंतर बौद्ध धर्म स्थिरावला आणि याच काळात वैदिक धर्म

मोठ्या प्रमाणात प्रचार केला पण नंतरच्या काळात वैदिक धर्म व जैन धर्मापेक्षा बौद्ध धर्माचा मोठ्या प्रमाणात प्रसार झाला.

अहिंसा या तत्त्वज्ञानावर वर जैन व बौद्ध धर्म आधारित होते त्यामुळे याचा प्रचार होत होता. नंतर वैदिक धर्माने सुद्धा मागे पडला पण इसवी सनाच्या सहाव्या शतकानंतर वैदिक धर्म संघर्ष करून धर्म टिकवण्याचा प्रयत्न केला. पूजा-अर्चा, प्रेम-भाव श्रद्धा या तत्त्वज्ञानावर वैष्णव संप्रदाय संघटन करून प्रचार केला. इसवी सनाच्या सहाव्या शतकापासून सुरुवात केल्यानंतर इसवीसन १४ व १५ शतकात वैष्णव संप्रदाय मोठ्या प्रमाणात वाढलेला पहावयास मिळतो. वैष्णव संप्रदायाच्या वाढवण्याच्या पाठीमागे इसवी सन ११ व १२ शतकातील राजकीय व सामाजिक घडामोडी महत्वपूर्ण भूमिका बजावताना पहावयास मिळते. पुढे बौद्ध, जैन, मुस्लिम धर्माच्या वर्चस्वातही वैष्णव संप्रदाय मोठ्या प्रमाणात विकसित पावलेल्या पहावयास मिळतो.

‘वैष्णव संप्रदाय फार प्राचीन संप्रदाय असलेला पहावयास मिळतो.’

१.३ निम्बार्काचार्याचा जन्माची पार्श्वभूमी :-

निम्बार्क संप्रदाय हे फार प्राचीन संप्रदाय आहे. त्यामुळे निम्बार्क संप्रदायाच्या उदयाच्या काळाच्या बाबतीत निश्चित असा काळ आपल्याला

सांगता येत नाही. पण काही अलीकडे लेखन केलेल्या पुस्तकातून निम्बार्काचार्य यांचा जन्माचा काळ निश्चित करता येतो. त्यावर निम्बार्क संप्रदायाची सुरुवात केव्हापासून झाली आहे याचे आपल्याला अंदाज बांधता येतो. काही ग्रंथात निम्बार्क संप्रदायाचा उदय पांडव काळात झाला आहे असेही म्हणतात. पण ज्या व्यक्तीच्या नावाने हि निम्बार्क संप्रदाय मोठा झाला त्याचे जन्म संबंधित आपण आढावा घेऊ.

द्वारका समुद्रात बुडविले नंतर भगवान श्रीकृष्ण निजधामाला निघून गेले. त्या वेळी मथुरा वर यादव वंशीय राजा वज्रनाथ राज्य करीत होता. हा काळ निम्बार्काचार्याचा समकाळ समजला जातो. यावरून निम्बार्काचार्य यांची प्रतीनता प्राप्त होताना दिसते.

एकदा भगवान सुदर्शनास म्हणाले 'हे सुदर्शना हे महाबाहो हे कोटी सुर्य प्रभाव संपन्न आता तू भूतलावर आचार्य रूपाने अवतार घेऊन अज्ञान अंधकारानी मोहित झालेल्या संसारिक जीवनाचा वैष्णव धर्माचा उद्देश करून भक्तिमार्गात प्रवृत्त होण्यास ज्ञान देण्याचे कार्य कर. भैरव पर्वताच्या दक्षिण भागी तेलंग देशात परम पावन देव नदी गोदावरीच्या तीरावर जेथे प्रत्यक्ष भगवंताचे व ज्ञानी पवित्र ऋषींचे वास्तवाने पवित्रता प्राप्त झाली आहे, अशा स्वामी अवतार धारण करून श्री नारदमुनी कडून भक्ती संप्रदाय वैष्णव

धर्माची दीक्षा घेऊन कली प्रभावाने नष्ट होत असलेल्या वैष्णव धर्म मास भूलोकावर आमच्या आज्ञेने पुनःप्रवृत्त करावे या कार्यासाठी जिथे माझे निवासस्थान आहे ते म्हणजे मथुरा नैमिष्यारण्य द्वारका व सुदर्शन क्षेत्र या ठिकाणीच निवास करून वैष्णव धर्मवृद्धीचे कार्य करावे' जशी आज्ञा म्हणून सुदर्शन चक्राने भगवंताचे आदेश मानून पृथ्वीतलावर आगमन करावयाचे ठरवले. त्याकाळातील तेलंगणा प्रांत आता तो भाग महाराष्ट्रात आला आहे.

पवित्र गोदावरी नदीच्या काठावर वसलेले भुंगीग्राम पैठण(मराठवाडा-महाराष्ट्र) या ठिकाणी आश्रमात असलेले अरुणऋषी व जयंतीदेवी यांच्या पोटी सुदर्शन जन्म घेण्याचे निश्चित केले.

अरुणऋषी व जयंतीदेवीची निवड केल्यानंतर सुदर्शन ऋषींचे अवतार धारण करून पृथ्वीवर आले. नैमिष्यारण्यामधून ते भटकंती करत करत भुंगी पैठण येथील अरुण ऋषी यांच्या आश्रमात येऊन पोहोचले. असे अचानक ऋषींना पाहून अरुणऋषी व जयंती त्यांना वाकून नमस्कार केले. त्यांचे आदर आदर तीर्थ केले. त्या ऋषींची सेवा केली, त्यांचे भगवंताविषयी असलेला आदर पाहून सुदर्शन ऋषी यांनी प्रसन्न झाले. 'हे मुनिवर्य आपले आमच्या आश्रमी आगमन म्हणजे आमचे भाग्यदोयाचे लक्षण ! आपल्या दर्शनाने आम्ही आनंदित झालो' असे अरुण ऋषी म्हणतात.

“मेरोम्य दक्षिणे पार्श्वे देवनधास्तरे शुभे !

सुदर्शनाश्रमादो च स्थिती : कार्यात्वयानघा !!

तेलंगणा प्रदेशातील भुंगी पैठण या गावा जाऊन ऋषींना भेटा व तेथून वैष्णव धर्माचा प्रचार करा असे सांगताना दिसतात. त्या आदेशानुसार सुदर्शन हे अरुण ऋषींच्या आश्रमात पोहोचतात. त्याचा आदर तिर्थ पाहून देवऋषी सुदर्शन त्यांना विचारता, तुम्ही सुखी आणि आनंदित आहात का, त्यावेळेस अरुणऋषी आपल्या मनातील पुत्रप्राप्तीच्या आशा व्यक्त करून दाखवितात. अरुणऋषी म्हणतात शास्त्र असे सांगते की, संसारी जीवनात निपुत्रिक राहण्यात काहीच अर्थ नाही. हे सर्व जीवन व्यर्थ आहे, कारण या संसारी जीवनात देवऋण, पितृऋण, ऋषीऋण या तीन ऋणातून मुक्ती कशी मिळेल अशी चिंता वाटते असे मत अरुणऋषी व्यक्त करतात. त्यावर देवर्षी ऋषी अरुणऋषी, जयंती देवी यांना पुत्र प्राप्ति साठी उपाय सुचवितात.

“माचुरे नैपिषारण्ये द्वारत्या मभाश्रये !

सुदर्शनाश्रमादो च स्थिती : कार्यात्वचानघा !!

त्यावर ऋषीचे म्हणणने एकूण ब्रह्मापुत्र नादरजी त्यांना म्हणतात. त्यासाठी आपणास ज्ञानी भगवत भक्ताच्या भक्तीने पुत्र प्राप्त होऊ शकते.

त्यासाठी आपण तपोभूमी नैमिष्यारण्यात जावे लागेल. त्या ठिकाणच्या साधू संत महंत सतत भगवतज्ञान देत असतात. त्या पवित्र जागेत जाऊन साधूच्या सानिध्यात राहून तुम्हाला सेवा करावी लागेल असे सांगतात. त्यासोबतच अन्नत्याग करून फक्त फळे खाऊनच उपजीविका करा म्हणजे तुम्हाला पुत्र प्राप्त होईल असे सांगतात. त्यावर अरुणऋषी व जयंती देवी त्या नैमिष्यारण्यात जाऊन वास्तव्य करून भक्तीत विलीन होतात. पुढे त्यांच्या भक्तीवर प्रसन्न होऊन नारदमुनी त्यांना शुभाशिष देऊन परत पाठवितो.

“हे दिन बंधो दया सिंधो मम विनय सुन लिजीचे !

अक्षाकारी भवमयहारी दास आवने किजिये !!

भगवान सुदर्शन चक्रधारी प्रत्यक्ष भेट देतात त्यांना अत्यंत आनंद होतो आणि आश्रमातील सर्व ऋषी, अरुणऋषी व जयंती देवी यांची प्रशंसा करतात. त्यानंतर त्यांना सांगितले जाते तुम्हाला पुत्रप्राप्तीचे व्रत प्राप्त झाले आहे. तरी तुम्ही तुमच्या आश्रमात परत जा. त्यावर अरुणऋषी व जयंती देवी भुंगी पैठण येथील आश्रमात परत येतात. नारक हे संपूर्ण कथा जाणून चक्रधारी भगवंतांना सांगतात. त्यानुसार नियोजन बनवून पृथ्वीतलावर अवतार घेण्याचा निर्णय घेत.

“कृतीका कार्तिक पक्षासित्र शरद पर्व ऋतचंद्र !

गुरु पंच ग्रह उच्च मेष लम्न आनंद !!

भगवंताच्या अवताराचे आदेशाचे पूर्ण कथन ऐकून सुदर्शन देवतेला विनम्र होऊन अरुणऋषी व जयंतीदेवी आश्रमात येतात.

आश्रमात प्रवेश करताच तेथील पवित्र वातावरण प्रसन्नता गोदाकाठची सृष्टीसौंदर्य पवित्र गोदा प्रवाह याचे त्यांना दर्शन घडते. तसेच आश्रमात राहून ऋषीमुनींची सेवा करून ते दोघे तेजोमय झालेले असते. आश्रमात राहून अखंड भगवंताचे नामस्मरण मोठ्या आदर भावाने करीत असतात. नंतर सुदर्शन भगवान अरुण ऋषीच्या मनात प्रवेश करतात व तिथून जयंती देवी यांच्या गर्भाशयात प्रवेश करतात. जयंती देवींना गर्भाकुर रोपीत झाल्याचे समजते. पुढे शरद ऋतुकालीन कार्तिक शुल्क पौर्णिमा वार बुधवार या दिवशी जयंतीदेवी एका गोंडस बाळाला जन्म देते. तो बाळ सुदर्शनाचे अवतार असतो. म्हणून त्याचे नाव केशव ठेवतात. सुदर्शन धारी असल्यामुळे त्या बाळाला सुदर्शन म्हणून हाक मारतात. ते बाळ केशवभट्ट या नावाने ओळखले जाते. पुढे त्यांनी ज्ञान प्राप्त केल्यानंतर वैष्णव संप्रदाय प्रवेश करतात. त्यातून पुढे ते वैष्णव संप्रदायाचे आचार्य होतात.

केशव भट्ट भ्रमंती करीत असताना एक ऋषीच्या आश्रमात आश्रयस्थान थांबतात. तेथील निंबवृक्षाच्या झाडावर सुदर्शन धारी भगवंतांचे दर्शन सर्वांना घडवितात. या चमत्कारामुळे लोक त्यांना निब + अर्क = निम्बार्क या नावाने ओळखले जाऊ लागले. त्यांनी भगवंत धर्माचा मोठा प्रसार व प्रचार केल्यामुळे पुढे भागवत धर्म हा त्यांच्या नावाने म्हणजेच निंबार्क संप्रदाय म्हणून ओळखले जाऊ लागले. अशारीतीने आपल्याला निम्बार्काचार्याच्या जन्माची कथा सांगता येते.

१.४ निम्बार्क संप्रदाय स्थापना :-

भारत वसुंधरा यांचे महात्म्य आणि महांता पुराण व शास्त्रात वर्णन आले आहे. ते परम दिव्य आणि अद्वितीय आहे. भारत देशातील असंख्य तीर्थक्षेत्राच्या प्रभावाने तेथील प्रत्येक कणाकणात शुद्धता आहे. ऋषी-मुनी तपस्वी यती-योगी, संन्यासी महात्मे हे तीर्थक्षेत्र पवित्र करीत असतात. सर्व ऋषी-मुनी सतत भगवंताची आराधना करतात. त्यामुळे जनकल्याणाची त्यांना चांगली जाणीव असते. भारतभूमी हे विविध देवदेवतांच्या अवताराची व प्रकटीकरणाची पावनभूमी आहे. भक्ताच्या इच्छेनुसार बघता वरील संकट निवारण्यासाठी किंवा समाजावर संकट घालविण्यासाठी या देशात वेळोवेळी देव विविध अवतार घेऊन आले आहेत. शाश्वत वैदिक धर्म या पृथ्वीवर

असलेले दिसते. श्रीकृष्णांच्या विविध अवतार या पृथ्वीवर असलेले पहावयास मिळते. भक्ताच्या कृपेसाठी स्वेच्छेने अवतार घेतात. परंतु भगवतांचे अवतार त्यांच्या आज्ञेनुसार होतात.

शास्त्रात असे म्हणजे अटी की धर्माच्या स्थापनेसाठी धर्मरक्षणासाठी आणि भक्तांच्या मनोकामना पूर्ण करण्यासाठी स्वइच्छेने विविध देवता देवांचे अवतार प्रकट होत असतात. देव-देवतांची तीन अवतार मानले आहेत.

सत्वं रजस्तभ इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरन एक हुहास्त धत्ते !
स्वित्याक्षये हरिविरित्रिहरेति संज्ञा : त्रेयांसित सत्र खलु सत्त्वतनोनृणां
स्यु : !!

निसर्ग याचे तीन गुण आहे, सत्व, रज आणि तम यांच्या स्वीकार करून केवळ एक अद्वितीय सर्वोच्च देव विष्णू, ब्रम्हा आणि रुद्र ही परिस्थिती उत्पत्ती आणि विनाश या तीन नावाने गृहीत ठरतात. मानवाचे परम कल्याण सत्व गुणांचा स्वीकार करण्याच्या हरीपासून झाले आहे.

जेव्हा जेव्हा या पृथ्वीवर अन्याय वाढत गेला तेव्हा तेव्हा सृष्टीचा नाश करण्यासाठी देव विविध अवतार घेऊन पृथ्वीवर अवतरले आहे.

जेव्हा भगवान श्रीकृष्ण लिळा पुरुषोत्तम आपल्या लिलेच्या परिवर्तनाचे म्हणजे अवताराचा उद्देश पूर्ण करून निजधाम लोकात गेले. तेव्हा काळाच्या

ओघात कालीच्या प्रवेशाच्या प्रभावाने भगवत धर्म (वैष्णव धर्म) सनातन वैदिक परंपरा क्षीण होऊ लागते आणि इतर गैर-वैदिक उपासना पद्धतीचा विस्तार होऊ लागला. सगळीकडे अशांततेचे वातावरण होते. हळूहळू सद्गुण चांगलं वागणं इत्यादी थोडी शितिलता आली. या काळातील राजाला हे युग धर्माचा प्रभाव रोखण्यासाठी असमर्थ ठरला. तेव्हा तेव्हा धर्मातील अराजकता कमी करण्यासाठी श्रीकृष्ण पुन्हा पुन्हा या पृथ्वीतलावर वेगवेगळे अवतार घेऊन येऊन दुष्टांचा नाश केला व वैदिक धर्माची स्थापना केली आणि लोकांना धर्म वाढवण्याचे आदेश देण्यात आले. हेच वैष्णव संप्रदाय पुढे विविध गुरु-शिष्यांच्या माध्यमातून चालू झाले. वैदिक धर्म ठिकविण्यासाठी वैष्णव संप्रदायाची स्थापना करण्यात आल्याचे पहावयास मिळते. याच वैष्णव संप्रदाय आतच पुढे निम्बार्क संप्रदाय म्हणून ओळखले जाऊ लागले.

१.५ निम्बार्क संप्रदाय समकालिन संप्रदायाचे परिचय :-

आर्य लोक भारतात आले आणि आणि सिंधू नदीच्या खोऱ्यात वास्तव्य करून राहू लागले. सिंधू नदी खोऱ्यातील लोकांना सिंधू संस्कृतीचे लोक म्हणून ओळखू लागले. पुढे 'स' या शब्दाचा उपभ्रंश होऊन 'ह' हा शब्द उच्चारून लागले. सिंधू ऐवजी हिंदू अशा शब्द उच्चारू लागले. हिंदू संस्कृती ही वैदिक संस्कृती म्हणून आज ओळखतात. ही वैदिक संस्कृती धर्म, जात,

ओहम, कर्मकांड इत्यादीवर अधिक भर देत असत. ही संस्कृती पुढे बऱ्याच काळ टिकून राहिली. पण मध्ययुगीन कालखंडात हिंदू संस्कृतीचे नियम लोकांना जाचक वाटू लागले आणि त्यातून वेगवेगळ्या धर्मांची उपपत्ती झालेली पहावयास मिळते.

मध्ययुगीन कालखंडात बौद्ध जैन या धर्माचा मोठ्या प्रमाणात विकास होत गेला आणि हिंदुधर्माचे विभाजन होत गेले. या वैदिक संस्कृतीचे आचरण करण्याऱ्या लोकांना पुढे वैष्णव संप्रदाय असे संबोधू लागले. वैष्णव धर्म हा वेद, उपनिषदे, ब्राह्मण, संहिता पुराणावर आधारित आहे. या सर्वांच्या काही तात्विक लोकांना विचार पटले नाही त्यातून भगवान गौतम बुद्ध यांनी बौद्ध धर्माची स्थापना केली. तर वर्धमान महावीर यांनी जैन धर्माची स्थापना केली. याच काळात हिंदू, बौद्ध, जैन धर्म आपल्याला पद्धतीने धर्म प्रचार करून मोठ्या प्रमाणात धर्म वाढवीत असताना पहावयास मिळतात. याच कालखंडात हिंदू धर्माच्या रक्षणासाठी काही दक्षिणेतील राजे पुढे सरसावले, त्यात आंध्रातील चालुक्य व पल्लव, द्रविड राजे, पांड्या चौल तर केरळची राजवंश यांसारख्या राजांनी हिंदू धर्माच्या रक्षणासाठी पुढाकार घेतले, त्यामुळे इतर धर्मी याचा प्रसार थोडा मंदावला. पुढे सम्राट अशोकांनी बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला, पण त्याला पुढे जास्त धर्म प्रसार करता आला

नाही. त्यामुळे भारतात वैष्णव धर्म तसाच टिकून राहिलेला पहावयास मिळतो.

१२ व्या शतकात मोठ्या प्रमाणात भारतावर परकीय आक्रमण वाढले. त्यातून साम, दाम, दंड, भेद या सगळ्या युक्तींचा वापर करून धर्म-परिवर्तनाची मोठी लाट निर्माण झाली. परत या हिंदू धर्मातून वेगवेगळे संप्रदाय निर्माण झाले. त्यात नाथ संप्रदाय म्हणून भाव संप्रदाय, वारकरी संप्रदाय, दत्त संप्रदाय, समर्थ संप्रदाय, वीर विश्व संप्रदाय अशा अनेक संप्रदाय निर्माण झाले व मूळ वैष्णव संप्रदाय होता त्यातून ही वेगवेगळे संप्रदाय निर्माण होऊन आपापल्या परीने हिंदूधर्म वाचविण्याचा प्रयत्न करीत असलेले पहावयास मिळते.

इ.स. सन ४ व ५ व्या शतकात पल्लव राजवटीने भागवत धर्माचा प्रसार केला. इ.स. ४ थ्या शतकात गुप्त घराण्याची सत्ता होती. ती त्यामुळे २५० वर्ष वैदिक धर्माचा संरक्षण मिळाले. याच कालखंडात साहित्य, कला, विज्ञान या गोष्टी विकास झालेला पहावयास मिळतो. रामायण, महाभारत, पुराण यांच्या आधारावर पंच रात्र, शेवगण तंत्र साहित्य निर्माण झाले. गुप्त घराण्याचा प्रभावाने पुढे दक्षिणेतील केरळ हे वैदिक संप्रदायाचे मुख्य केंद्र बनले.

पुढे हर्षवर्धनाच्या काळात हिंदू धर्मापेक्षा बौद्ध धर्माचा मोठ्या प्रमाणात विकास झालेला पहावयास मिळतो. बौद्ध धर्माच्या विरोधी नीती नियमांचा धर्म म्हणजे बौद्ध हा धर्माचा प्रसार व प्रचार हर्षवर्धन यांच्या काळात संपूर्ण भारतभर झालेला पहावयास मिळतो. पाठोपाठ जैन धर्म सुद्धा वाढतांना दिसतो. पुढे “पल्लव वंशचा राजा नरसिंह याने वैष्णव संप्रदायाचा प्रसार केला, त्यामुळे इ.स. ७ व्या शतकापर्यंत हिंदूधर्म वाढला त्याच बरोबर बौद्ध व जैन धर्माचा सुद्धा मोठ्या प्रमाणात प्रचार होत होता.”

पुढे आठव्या शतकापर्यंत हिंदू धर्म चांगला जम बसला होता. पण पुढे परकीयांचा आक्रमणाने भारतीय सांस्कृतिक अमुलाग्र बदल झाला. हिंदूधर्म मोठ्या प्रमाणात मुस्लिम धर्म स्वीकारत होता. त्यामुळे हिंदू धर्म संपुष्टात येईल की काय अशी शंका उपस्थित झाली व वैष्णव संप्रदाय टिकवण्यासाठी वेगवेगळ्या संप्रदाय निर्माण झालेले पहावयास मिळते त्यात नाथ संप्रदाय म्हणून भाव संप्रदाय, वारकरी संप्रदाय, नाथ संप्रदाय, दत्त संप्रदाय, समर्थ संप्रदाय, वीर वैश्व संप्रदाय इत्यादी संप्रदायाचा उदय झाला. यामुळे वैष्णव संप्रदाय तसाच चालू राहिला. पण त्याचे अनुयायी कमी झाले. काय इतर संप्रदायात सर्वधर्म समभाव ही संकल्पना मोठ्या प्रमाणात होती, त्यामुळे अठरापगड जातीचे लोक इतर संप्रदायात सामील झाले. वैष्णव संप्रदायात भुंगी पैठण येथे केशवाचार्याचा जन्म झाला आणि त्याने पुढे वैष्णव

संप्रदायाचा प्रसार व प्रचार केला. पुढे त्यांच्या नावावरून वैष्णव संप्रदाय निम्बार्क संप्रदाय म्हणून ओळखू लागले, अशा प्रकारे आपल्याला निम्बार्क संप्रदायाचा समकालीन काही संप्रदायाचा उल्लेख करता येतो.

१.६ राजस्थान मधील निम्बार्क संप्रदाय : विकास

भारतातील काहीच राज्यांमध्ये निम्बार्क संप्रदाय मोठ्या प्रमाणात प्रसार आणि प्रचार झालेला दिसतो. त्यात राजस्थान, उत्तर प्रदेश, महाराष्ट्र, केरळ इत्यादी राज्यात मोठ्या प्रमाणात निम्बार्क संप्रदाय वाढलेला पहावयास मिळते.

खंडैला मे ठीकरी, अणपुछी पहिचाणी !

भजन उजागर प्रसराम, प्रकट प्रेम तै जाणी !!

निम्बार्क संप्रदायात हंस भगवानांना अधिक महत्त्व आहे आणि या विश्वात हंस भगवान २४ वेळा वेगवेगळ्या अवतारात प्रकट झाले आहे. हंस भगवान निम्बार्क संप्रदायाचे पहिले प्रवृत्तक मानले जाते. आवेश-क्षीर विवेकामुळे हंस भगवानाचे अवतार पांढऱ्या रंगाचे आहे. हंस भगवानाकडू ब्रह्मदेवालाही ज्ञान प्राप्त झाले आले. पण ब्रह्मदेवाचा मानसपुत्र सनतकुमार व नारदाचा या दोघांना निम्बार्क संप्रदायात महत्त्वाचे स्थान देत येताना दिसतात. देवाचा देव ब्रम्ह हा राजस्थानमधील पुष्कर या ठिकाणी अवतार

घेऊन येऊन 'सृष्टी यज्ञाचा विधि' केला. तेच पासून पुष्कर तीर्थक्षेत्र झाले असे शास्त्रात नमूद केलेले पहावयास मिळते. नारद हा ब्रह्मदेवाचा पुत्र असला तरी त्याचे विवेक विचार या पृथ्वीवर आचरण करून लागले. पण सनकादिश सनतकुमार यांच्या नावावरून निम्बार्क संप्रदाय सनकादिश नावावरून ओळखू लागले.

सुष्टे यज्ञाचा विधी पासून निम्बार्क संप्रदाय स्थापन झालेले पहावयास मिळतो. त्याच्या इसवीसनाच्या बाबतीत अचूक अशी माहिती मिळत नसलेली पहावयास मिळते. वैष्णव संप्रदायाचे पुष्कर येथे एकीकरण करण्यास सुरुवात झाले आली पुढे निम्बार्क संप्रदायाचे पुष्कर मुख्य केंद्र बनले. पुढे पुष्कर जवळ वशिष्ठाचा आश्रमाची स्थापना झाली. लोक संप्रदायात हळूहळू सहभागी होऊ लागले आणि अनुयायी बनवू लागले. तेथूनच पुढे कर्दम ऋषींनी सिद्धापुरात आश्रम स्थापन केले. त्यामुळे या परिसरात भक्तिमय वातावरण हळूहळू तयार होऊ लागले होते.

पुढे महाराष्ट्रातील भुंगी पैठण येथे निम्बार्काचा जन्म झाला. पुढे ते प्रवास करत करत ब्रज मध्ये स्थायिक झाले. नारदाकडून त्यांनी दीक्षा घेतली व पुढे निम्बार्क संप्रदायाचा प्रचार व प्रसार करू लागले.

परशुराम सुद्धा राजस्थानमध्ये काही काळ वास्तव्य करून राहिले आणि त्यांनी वैष्णव संप्रदायाच्या भक्तीत विलीन झाले. त्यांचा प्रभाव तेथील मानव लोकांवर पडला त्यातून लोक निम्बार्क संप्रदायाकडे मोठ्या प्रमाणात आकर्षित झाले.

जंगल देश के लोक सब परशुराम किये पारषद !

राजस्थान हे यवन संस्कृतीच्या आक्रमणाचे मुख्य केंद्र राहिले आहे. यवन शासनाने या परिसरातील लोकांमध्ये निम्बार्क संप्रदायाचे बीज रुजवले आहे. या परिसरात परशुराम स्वाभुराम, हरिण्यासदेवाचार्य इत्यादींनी अनेक लीळा केल्या आहेत. कोणी ढोंगी साधूचा नाश केला तर भोंदू बाबांचा नाश केला. अशा अनेक अख्याईका ऐकावयास भेटतात. षडदेव, सुखदेव हरिण्यास यांनी राजस्थानमधील संपूर्ण मानव जातीच्या उद्धारासाठी परशुरामाला बोलविले असे मत आहे व परशुरामाने राजपुत्रांना राजस्थान मध्ये पाठविले. पुढे राजपुत्राचे क्षेत्र ते राजस्थान म्हणून ओळखू लागले असे मत आहे.

निम्बार्काचार्याने पिठची स्थापना केलेली. विविध मंदिर आश्रम बांधले. वेद, पुराण, शास्त्र यांचे ज्ञान देऊन संप्रदाय मोठा केलेला दिसतो. सलीमाबाद येथील पुष्कर मंदिरात व उदयपूर येथील मंदिरात विविध देवदेवतांची चित्रे व

आचार्य यांचे छायाचित्र लावलेले पहावयास मिळतात. सलीमाबाद व उदयपूर या परिसरात विविध भागात निम्बार्काचार्य यांना ओळखतात व त्यांचे अनुयायी मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध आहेत. त्यामुळे राजस्थान या राज्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणात निम्बार्क संप्रदायाची स्थापना व विकास झालेला पहावयास मिळतो.

१.७ निम्बार्क संप्रदाय : उत्तर प्रदेश मधील प्रसार :-

निम्बार्काचार्य हे महाराष्ट्रातून विद्या घेऊन पुढे गोवर्धन या प्रांतात घेणे आणि तेथे पूर्ण ज्ञान घेतल्यानंतर राजस्थान मध्ये मोठ्या प्रमाणात निम्बार्क संप्रदायाचा प्रचार व प्रसार केला आणि निम्बार्काचार्यांना असे असे वाटले राजस्थानमधील माझे संप्रदाय वाढविण्याचे काम संपले आहे. मग त्यांनी पुढे भारत भ्रमण करण्यास सुरुवात केली. पुढे राजस्थान सोडून ते उत्तर प्रदेश मध्ये प्रचार आणि प्रसार करण्यास सुरुवात केली.

हिंदू धर्माचे महत्त्वाचे ठिकाण असलेले काशी येथे आले आणि निम्बार्क संप्रदायाला सुरुवात केली. काशी येथे धर्म प्रचाराच्या अनुषंगाने त्यांना अनुकूल वातावरण मिळाले. त्यानुसार ते काशी येथे आश्रम बनवून निम्बार्क संप्रदायाच्या प्रचार आणि प्रसार केला. हळूहळू पाहता पाहता संपूर्ण उत्तर

प्रदेश मध्ये निम्बार्क संप्रदायाचे मंदिर व आश्रम स्थापित केले व प्रत्येक मठाचे एक मठा देस्वर बनवून सुसूत्र पद्धतीने निम्बार्क संप्रदायाचा प्रचार आणि प्रसार केला.

उत्तर प्रदेश मधील राजस्थान एवढेच निम्बार्क संप्रदाय प्रसिद्धीस पावले. त्यामुळे निम्बार्क संप्रदायाची विधि उपासना व पुस्तक प्रकाशन वाराणसी, काशी, लखनऊ इत्यादी ठिकाणाहून प्रकाशित करू लागले व संप्रदाय मोठ्या प्रमाणात वाढू लागले. निम्बार्काचार्यांच्या निधनानंतर निम्बार्क संप्रदायाचा प्रसाराचा त्यांचे अनुयायी काशी येथे करू लागले. त्यातूनच निम्बार्क संप्रदाय संपूर्ण उत्तर प्रदेश मध्ये प्रसारित झालेला पहावयास मिळते.

१.८ निम्बार्क संप्रदायाचे विदेशातील स्वरूप :-

निम्बार्क संप्रदाय हा प्राचीन काळापासून भारत देशात वाढत असला तरी पुढे या संप्रदायाचा प्रसार विदेशात सुद्धा झाला. भारत स्वातंत्र्य झाल्यानंतर भारतातील उच्चशिक्षित लोक नोकरी व व्यवसायानिमित्त अमेरिका, जपान, थायलँड, युरोप, ऑस्ट्रेलिया इत्यादी सोबतच काही तुर्की स्थान या देशात सुद्धा निम्बार्क संप्रदायाचे लोक कामानिमित्त व नोकरी निमित्त गेले आणि तेथेच स्थायिक झाले व त्या ठिकाणी राम मंदिर,

राधाकृष्ण मंदिर, नारद मंदिर, हंस भगवान मंदिर इत्यादीसारख्या अनेक मंदिराची स्थापना करून निम्बार्क संप्रदायाचे अनुकरण करताना दिसून येते.

बऱ्याच विदेशामध्ये निम्बार्क संप्रदायाचे शाखा सुद्धा स्थापित झालेले पहावयास मिळतात. त्यानुसार तेथील लोकसुद्धा निम्बार्क संप्रदायानुसार सण, विधी, सत्संग, पूजाविधी, आर्चा उपासना करताना पहावयास मिळते. विदेशामध्ये थोड्या बहुत प्रमाणामध्ये निम्बार्क संप्रदायाचा प्रसार आणि प्रचार झालेला पाहावयास मिळतो.

१.९ निम्बार्क संप्रदायाचे दैवत :-

वैष्णव संप्रदाय मुळातच वैदिक संप्रदाय आहे. या संप्रदायामध्ये देव अवतार ही संकल्पना अत्यंत महत्त्वाची असलेली आपणास पहावयास मिळते. भगवान आपल्या शिष्यांना मदत करण्यासाठी किंवा पृथ्वीवरील संकट टाळण्यासाठी वेळोवेळी विविध अवतार घेऊन या पृथ्वीवर ती अवतरले आहेत अशी धारणा आहे. हे भगवान पशु, पक्षी, मानव इत्यादी रूपांमध्ये अवतार घेऊन पृथ्वीवरती अवतरले आहेत. अशी धारणा या निम्बार्क संप्रदायाची आहे. या धारणेनुसार निम्बार्क संप्रदायात विविध देवदेवतांच्या पूजेला अधिक महत्त्व असलेले पहावयास मिळते. याच देवदेवतांची पूजा उपासना निम्बार्क संप्रदायातील अनुयायी करताना दिसतात. वेगवेगळ्या पुस्तकांमध्ये वेगवेगळा

अवताराची संख्या पहावयास मिळते. काही पुस्तकात २० अवतारांची संख्या आहे तर काही पुस्तकात २४ अवतारांची संख्या असलेली पहावयास मिळते. अवतराच्या संख्येमध्ये मतभिन्नता असलेली पहावयास मिळते.

निम्बार्क संप्रदायातील अनुयायी प्रामुख्याने काही मोजक्या दैवत दैवतांची उपासना करताना पहावयास मिळते.

१.९.१ ब्रम्हदेव :-

ब्रह्मदेव हे सृष्टीचा निर्माता आहे, संपूर्ण सृष्टी ही ब्रह्मदेवाने निर्माण केलेली आहे. ब्रह्मदेवाच्या म्हणण्यानुसार संपूर्ण सृष्टी चालते आहे अशी धारणा आहे. पृथ्वीच्या प्रत्येक कणाकणात प्रत्येक सजीव आणि निर्गूणात ब्रह्माचा अंश आहे. ब्रह्मदेवाने आपल्या सर्वानाच निर्माण केले आहेत. त्यामुळे ब्रह्मदेवाची पूजा करणे हे निम्बार्क संप्रदाय त्यांचे आध्य कर्तव्य मानताना दिसून येतात म्हणून ब्रम्हदेव हे सर्व उच्च ठिकाणी निम्बार्क संप्रदायात असलेले दिसते. म्हणून ब्रह्मदेव निम्बार्क संप्रदायाचे आद्य देव असलेले पहावयास मिळते.

१.९.२ हंसभगवान :-

हंस भगवान हे सुद्धा भगवंताचे अवतार मानले जाते. हंस भगवान पृथ्वीवरती आपल्या भक्ताला मदत करण्यासाठी घेतलेले अवतार म्हणून ओळखले जाते. हंस पक्षी जसा पाणी आणि दूध वेगळा करतो त्याच प्रमाणे ज्ञान आणि अंधकार वेगळे करण्यासाठी हंस पक्षाचे अवतार घेऊन पृथ्वीवर अवतरले असे निम्बार्क संप्रदायाचे म्हणणे आहे. त्यामुळे ज्ञान मिळवण्यासाठी हंस भगवानाची पूजा करताना पहावयास मिळते. तर काही ग्रंथांमध्ये ब्रम्ह देवच हे हंसाचे अवतार आहे असे म्हटलेले पहावयास मिळते.

१.९.३ नारद भगवान :-

स्वर्गलोकातील महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावणारा देव म्हणून नारदमुनी यांना ओळखले जाते. स्वर्गलोक व पृथ्वीलोक यातील दुवा म्हणून नारदमुनींना ओळखले जाते. नारद मुनिच्या सांगण्यावरूनच ब्रम्हादेव हे हंस अवतार घेऊन पृथ्वीवर अवतारून आपल्या भक्तांना मदत केली आहे असे पुराणात असलेले पहावयास मिळते. नारद मुनिच्या सांगण्यावरूनच केशव भट्टाचार्य हे वैष्णव संप्रदायाचा प्रचार आणि प्रसार केला आहे आणि पुढे केशव भट्टाचार्य यांनी कडुनिंबाच्या वृक्षा वरती सूर्योदय व सूर्यास्त करून दाखवले. केशव भट्टाचार्य यांनी निम्बार्काचार्य म्हणून ओळखू लागले. पुढे

त्यांच्याच नावावरून वैष्णव संप्रदायाला निम्बार्क संप्रदाय म्हणून ओळखू लागले. त्यामुळे नारदमुनीचे निम्बार्क संप्रदायात अत्यंत महत्त्व आहे त्यामुळेच नारद मुनींचे सुद्धा मंदिर बनवून त्यांची पूजा करताना दिसतात.

१.९.४ श्रीकृष्ण (सुदर्शनधारी) :-

श्रीकृष्ण हे भगवंताचे अवतार आहे असे समजले जाते ही संपूर्ण सृष्टी व्यवस्थित चालण्यासाठी श्रीकृष्ण पृथ्वीवरती अवतार घेतले व दुष्टांचा नाश करून आपली लिला दाखवली. श्रीकृष्ण हे पृथ्वीलोकात बराच काळ वास्तव्य करून दुष्टांचा नाश करून या पृथ्वीला वाचवले असे म्हणतात. श्रीकृष्णाला सुदर्शन, किशन, मुरलीधारी, कन्हैया इत्यादी अनेक नावाने संबोधले जाते. या पृथ्वीवरील सर्व मानव लोकांचे आचरण हे श्रीकृष्णाच्या मतानुसार चालत असते असे मत निम्बार्क संप्रदायात आहेत. निम्बार्क संप्रदाय हा श्रीकृष्ण भक्तीशिवाय पुढे जाऊ शकतच नाही, त्यामुळे श्रीकृष्ण ही सर्व देवतांपेक्षा श्रेष्ठ देव म्हणून निम्बार्क संप्रदायात त्यांची उपासना करतात. “श्रीकृष्णाचे पदस्पर्शाने पावन झालेले आश्रम सोडणाऱ्या कुठल्याही जीवाला जीवनात गती नाही.”

श्रीकृष्णाला निम्बार्क संप्रदायामध्ये अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. आधुनिक काळामध्ये निम्बार्क संप्रदायाला श्रीकृष्ण भक्ती संप्रदाय म्हणताना पहावयास मिळते. त्यामुळे श्रीकृष्णाचे निम्बार्क संप्रदायात अधिक महत्त्व आहे. त्यामुळे सर्वात जास्त मंदिरे श्रीकृष्णाची असलेली पहावयास मिळते.

१.९.५ श्रीराधा :-

निम्बार्क दशश्लोकी, राधास्थळ, कृष्णास्थळ, राधाकृष्ण, राधा-प्रधान, युगपासना इत्यादी अनेक ग्रंथात राधाची महत्त्वपूर्ण भूमिका सांगितलेली दिसते. राधा ही श्रीकृष्णाची अर्धांगिनी आहे, त्यामुळे ते स्त्री शक्ती आहे. त्यामुळे श्रीकृष्णासोबतच राधाचीही पूजा निम्बार्क सांप्रदाय करताना दिसतात. राधा ही “परमेश्वराची स्वरूप आहे असे निम्बार्क संप्रदाय मानतात.”

राधालाच लक्ष्मी व रुक्मिणीचे रूपही मानताना पाहावयास मिळते. त्यामुळे श्रीकृष्ण सोबतच राधेची सुद्धा पूजा करताना दिसतात.

१.९.६ नृसिंह भगवान :-

ब्रह्मदेवाची पुत्र नृसिंह होत असे मानले जाते. आदिशक्ती सर्व तेज शक्तिशाली मानव कल्याण करणारे गूण इत्यादी गोष्टी परिपूर्ण असलेले देव म्हणून नृसिंह भगवानस मानले जाते. नरसिंह भगवान याच मंदीर दक्षिण भारतात मोठ्या प्रमाणात असलेले दिसतात. निम्बार्क संप्रदायाचे दैवत असलेले पहावयास मिळते.

१.९.७ श्री राम :-

निम्बार्क संप्रदायातील प्रभू श्रीराम यांना अत्यंत महत्वाचे स्थान असलेले दिसते. त्यामुळे प्रभू श्रीरामाचे आदर्श निम्बार्क संप्रदायात घेतले गेले आहे. त्यामुळे श्रीरामाचे पूजन निम्बार्क संप्रदायाचे अनुयायी करताना पहावयास मिळते.

१.९.८ परशुराम :-

निम्बार्क संप्रदायातील परशुराम यांना एक वेगळे स्थान असलेले पहावयास मिळते. परशुराम ही देवांचे भक्त असल्यामुळे त्यांना अधिक महत्त्व देऊन परशुरामाची पूजा निम्बार्क संप्रदायात केली जाते. अशाप्रकारे

निम्बार्क संप्रदायात वरील काही देव-देवतांची उपासना व पूजा करताना पहावयास मिळते.

१.१० निम्बार्क संप्रदायाचे मुख्यग्रंथ :-

भक्ती या शब्दाचा अर्थ सेवा असा होताना दिसतो. भगवानाची सेवा करणे हेच निम्बार्क संप्रदायाचे आध्यकर्तव्य आहे. निस्वार्थ भावनेने ईश्वराची सेवा करणे ही निम्बार्क संप्रदायाचे तत्त्वज्ञान आहे.

निम्बार्क संप्रदाय हे काही प्रमुख ग्रंथांच्या तत्त्वज्ञानावर आधारित असलेले आपणास पहावयास मिळते. त्यात सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे श्रीपद भगवत गीता होय. त्यानंतर ऋग्वेद, सामवेद, आयुर्वेद, अथर्ववेद यांसोबतच उपनिषदांनाही तितकेच महत्त्व आहे. रामायण-महाभारत यासोबतच सात्विक धर्म धर्मग्रंथ श्रीकृष्ण, राम, परशुराम, ब्रह्मदेव या ग्रंथांची सुद्धा निम्बार्क संप्रदायात अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे.

निम्बार्क संप्रदाय हा पूर्णतः भगवद्गीतेच्या तत्त्वज्ञानावर आधारित आहे. त्यामुळे गीता ही निम्बार्क संप्रदायाचे महत्त्वपूर्ण ग्रंथ म्हणून ओळखले जाते. इत्यादी आणि प्रकारची ग्रंथांचे निम्बार्क संप्रदायात महत्त्व असलेली दिसून येते.

१.११ निम्बार्क संप्रदाय श्रद्धास्थान :-

भारतात जेवढे संप्रदाय निर्माण झालेले आहेत, त्या सर्व संप्रदायाचे श्रद्धा स्थान असलेली काही ठिकाणे आहे. त्या त्या संप्रदायाच्या गुरूने बांधलेले मंदिरे, मठ, देवालय हे त्या संप्रदायाच्या दृष्टिकोनातून महत्वाचे श्रद्धास्थान असतात. त्या त्या संप्रदायातील लोक महत्त्वपूर्ण असलेल्या श्रद्धा स्थळांना भेट देतात व स्वतःला धन्य मानतात.

निम्बार्क संप्रदाय हा फार प्राचीन संप्रदाय आहे. या संप्रदायातील आचार विचार हे फार प्राचीन आहेत. पण निम्बार्क संप्रदायाचा श्रद्धा स्थानाचा विचार करता काही महत्त्वपूर्ण रामायण-महाभारतातील उदाहरणावरून प्राचीन मंदिरे, मठ, आश्रम असलेले जाणवतात. पण निम्बार्काचार्य यांच्या जन्मानंतर काही महत्त्वपूर्ण ठिकाणांना धार्मिक स्थळ म्हणून वैष्णव संप्रदायाचा प्रसार आणि प्रचार केलेला पहावयास मिळतो.

निम्बार्क संप्रदायाची आचार्य केवळ भारतातच नाहीत तर विदेशातही आहेत. त्याच बरोबर विदेशातही मंदिर बांधले आणि पर्णकुटी चा प्रसारही केलेला पहावयास मिळतो. त्याच बरोबर भारतातही आणि प्रांतात त्यांनी मंदिरे बांधली आहेत. तेच मंदिरे पुढे निम्बार्क संप्रदायाची श्रद्धास्थान बनले

आहेत. निम्बार्काचार्य यांनी वैष्णव संप्रदाय वाढविला. यांसोबतच आश्रम, मंदिरे बांधून वैष्णव संप्रदाय मजबूत करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

निम्बार्क संप्रदायातील आचार्यांनी काही जुन्या मंदिराचे जीर्णोद्धार केले आहेत तर काही नवीन मंदिरे बांधली आहेत. त्यात राधा सर्वेश्वर मंदिर मदन गंज आणि श्री निम्बार्ककोट अजमेर येथे बांधून निम्बार्क संप्रदायांना धार्मिक स्थळ निर्माण करून दिले आहे. निम्बार्काचार्य यांच्या निवासस्थानी गोवर्धन येथे राधा स्वामींचे मंदिर बांधून एक आदर्श ठेवला, पुढे ते धार्मिक स्थळ झाले. आज गोवर्धन येथे एक वेधशाळा आहे, गोशाळा आहे, नैसर्गिक औषध उपचार केंद्र आहे. त्यामुळे गोवर्धन येथील प्राचीन मंदिराचे निम्बार्क संप्रदायात एक महत्त्वाचे स्थान आहे.

निम्बार्क संप्रदायाचे श्रद्धा स्थान निम्बार्क कुंज बिहारी मंदिर जयपुर पंढरपूर श्री परशुराम द्वार पुष्कर तीर्थ या मंदिराचे जीर्णोद्धार करून निम्बार्क संप्रदायाचे श्रद्धास्थान निर्माण झाले.

भुंगी पैठण येथे एक भव्य निम्बार्काचार्यांचे मंदिर बांधले गेले आहे. आज ते वैष्णव संप्रदायाचे श्रद्धेदेस्थान झालेले पहावयास मिळत आहे. कारण भुंगी पैठण हे निम्बार्काचार्यांचे जन्मस्थान आहे. त्यामुळे निम्बार्क संप्रदायाचे एक महत्त्वाचे श्रद्धेचे स्थान असलेले दिसते.

हस्तेडा, किशन गड, रेनवाल, पलसाना, चला नीम का ठाणा इत्यादी ठिकाणी मंदिरे बांधली आहेत. या मंदिराचे महत्त्व निम्बार्क संप्रदायात अधिक आहे.

“उदयपूर (शेखावाटी) अजमेर, पुष्कर, मदनगंज, शहापूर भिलवाडा, बंगाल, नैमिषारण्य, मथुरा (नारदटोला) पंढरपूर, लींबाडी, वृंदावनधाम इत्यादी अनेक ठिकाणी त्यांचे मंदिरे उपलब्ध आहेत.”

श्री वृंदावनधामध्ये श्रीजीकुंज, नागावलीकुंज, टोपीकुंज, टटियास्थान, वरसानिकुंज, जीवारामकुंज इत्यादी ठिकाणी भव्य दिव्य देवालये उभारली गेलेली आहेत ते निम्बार्क संप्रदायाचे भक्ती स्थळे आहेत.

निम्बार्क संप्रदायाचे भारतभर अनेक ठिकाणी आश्रम व मंदिरे उभारली जात आहेत. त्या ठिकाणी वैष्णव संप्रदायाचे अध्ययन व पूजा-अर्चा केली जाते. पण माझ्या अभ्यासाअंती या पलिकडे अधिक धार्मिक स्थळांची माहिती उपलब्ध झालेली नाही. जेवढी झाली तेवढी नमूद करण्यात आली आहेत.

आजही संपूर्ण भारत व विदेशातही निम्बार्क संप्रदाय संबंधित मंदिरे व आश्रम बांधण्याचे काम चालू आहे. तरी काही निम्बार्क संप्रदाय मंदिराचा उल्लेख खालील प्रमाणे पहा :-

विविध देवालय

१) मंदिर श्री विजयगोपालजी	– निम्बार्कतीर्थ
२) मंदिर नृसिंहजी	– निम्बार्कतीर्थ
३) आचार्य समाधी स्थळ श्री हनुमानजी	– निम्बार्कतीर्थ
४) महादेव मंदिर	– निम्बार्कतीर्थ
५) श्री निम्बार्क महादेव, सुर्य मंदिर	– निम्बार्कतीर्थ
६) हनुमान गंगासागर मंदिर	– निम्बार्कतीर्थ
७) बाळीवाला हनुमान मंदिर	– निम्बार्कतीर्थ
८) निम्बार्क मारोती मंदिर	– खातोली मोड
९) राधासवेश्वर मंदिर	– मदनगंज
१०) गोपाल विहार	– किशनगढ
११) निम्बार्कगोपीजन वल्लभजी	– अजमेर
१२) परशुरामद्वार मंदिर	– पुष्कर
१३) गोपाल महाराज मंदिर	– भक्तीचा
१४) जगमाहेनद्वार मंदिर	– रूपनगर
१५) गोपालद्वार मंदिर	– रूपनगर
१६) गोपाल महाराज मंदिर	– करकेडी
१७) युगलविहार मंदिर	– फतेहगढ

१८) गोपाळ मंदिर	– जोधपूर
१९) निम्बार्क निकुत्रज विहार	– मेहू
२०) नृसिंह टेकरी मंदिर	– नामेगाव
२१) निम्बार्कराधाकृष्ण विहार	– नीमगाव
२२) द्वारकाधीश मंदिर	– अमरावती
२३) नृसिंह मंदिर	– नागपूर
२४) भजनदास मठ	– पठरपूर
२५) श्रानन्दमनोहर वृन्दावनचंद्र मंदिर	– वृन्दावन
२६) श्रीमुरली मनोहर मंदिर	– वृन्दावन
२७) रूपमोहनचंद्र बांदीकुज	– वृन्दावन
२८) कृष्णचंद्रमाजी छोटी कुंज	– वृन्दावन
२९) नागरविहारीजी नागर कुंज	– वृन्दावन
३०) सहजविहारी जीवाराम कुंज	– वृन्दावन
३१) दानविहार कुंज	– वृन्दावन
३२) राधाकृष्ण विहार	– वृन्दावन
३३) सर्वेश्वर वाटिका	– वृन्दावन
३४) विहार घाट	– वृन्दावन
३५) परशुराम मंदिर	– मथुरा

३६) निम्बार्क निकेतन	– मथुरा
३७) श्री गोपाल महाराज मंदिर	– चला
३८) दूदाधारी गोपाळ	– भोलवांडा
३९) गोपाळ मंदिर	– सांगानेर
४०) ब्रजराजजी	– (तावा-राज)
४१) पवळा बगीचा परिक्रमा मार्ग -	– वृन्दावन
४२) निम्बार्क निकेतन	– शहुगंज मथुरा

१.१२ निम्बार्क संप्रदाय सत्संग स्वरूप :-

निम्बार्क संप्रदाय हा गुरु-शिष्य परंपरेचे प्रमुख आधार आहे. त्यामुळे प्रत्येक गुरु आपल्या शिष्यांना चांगल्या लोकांची संगत करण्यासाठी सतत मार्गदर्शन करीत असतात. सत + संग = सत्संग म्हणजे संत लोकांची संगत असा या शब्दाचा अर्थ होतो. निम्बार्क संप्रदायात सत्संग हे निम्बार्क संप्रदायाचा प्रचार आणि प्रसार करण्यासाठी भरवलेली धर्मपरिषद असते.

एखाद्या विशिष्ट आचार्याच्या मार्गदर्शनाखाली सत्संगचे नियोजन केले जाते. सत्संग तीन ते पाच दिवसाचे असते. सत्संगचे वेळ ठिकाण व उपस्थित मार्गदर्शक आचार्याचे नियोजन केलेले असते. ठरविलेल्या ठिकाणी भव्य राधा कृष्णाची मूर्ती स्थापित करून वोहम करून सत्संगाची सुरुवात

केली जाते. या श्रीकृष्णाची भजन, कीर्तन, नामस्मरण, गोपाल-गोपाला देवकीनंदन गोपाला अशा विविध गीतांवरती ठेका धरून भक्तीत विलीन होत असतात. दररोज दोन आचार्यांचे मार्गदर्शन असते. हे मार्गदर्शन श्रीपाद भगवद्गीता, वेदशास्त्र यातील तत्वांवर आधारित असते. जेवढे दिवस सत्संग आहे तेवढे दिवस राधा-कृष्णाच्या मूर्तीला दुधाने अभिषेक करून फुलांनी सजवले जाते. त्याच्या दोन्ही बाजूला दोन असं ठेवलेले असतात. त्या आसनावरती आचार्य बसलेले असतात. आचार्य व सत्संग मध्ये येणारी जवळपास संपूर्ण स्त्री-पुरुष पांढऱ्या रंगाचे खादीचे कपडे परिधान केलेले असतात. राधा-कृष्णाच्या मूर्ती वरती झुंबर लावले जाते व त्यांना वेगवेगळ्या सुंदर दागिन्यांनी सजवले जाते. सत्संगामध्ये अल्पोपहार व भोजनाची व्यवस्था केलेली असते. संपूर्ण भोजनही साजूक तुपात बनवलेले असून त्यात कांदा व लसणाचा वापर करीत नाहीत. सत्संग समारोपाच्या त्यादिवशी कधी दिंडी काढली जाते, तर कधी कुठल्या मंदिराला भेट दिली जाते. भेट देऊन झाल्यानंतर राधा कृष्णाची पूजा केली जाते व शेवटचे वोहम केले जाते आणि विविध गीतांच्या मार्फतातून पूजन केले जाते. त्यानंतर आचार्य हा सर्वांना मार्गदर्शन करतात. त्यानंतर सत्संगाचे समारोप करून सत्संग संपवतात.

ज्या ठिकाणी सत्संग भरवले जाते त्या ठिकाणी श्रीपद भगवतगीता, रामायण, महाभारत, वेद शास्त्र निम्बार्क संप्रदायाचे प्रकाशित ग्रंथ इत्यादी आणि ग्रंथ विक्रीसाठी स्टॉल मांडलेली असतात. यासोबतच चंदन, बुका, कुंकू हळदी, उटणे, सेंट इत्यादी अनेक वस्तू विक्रीची दुकाने मांडली असतात. देवदेवतांचे फोटो मुर्ती या सुद्धा विक्रीसाठी ठेवलेले असतात. सत्संग हा निम्बार्क संप्रदायाचा प्रचार आणि प्रसार करण्याच्या मुख्य उद्देशानीच ठेवलेले पाहवयास मिळते.

१.१३ निम्बार्क संप्रदाय : पुजेचे स्वरूप :-

निम्बार्क संप्रदाय ब्रह्म, आत्मा, आणि निसर्ग यातील तत्वांना अधिक महत्त्व देणारी दिसते आणि ही परंपरा फार प्राचीन काळापासून चालत आलेली आहे पाहवयास मिळते. ब्रह्माचे सहवास आत्म्याचे ध्येय आहे, त्यांचा आश्रय म्हणून वापर करता येत नाही. भगवंताच्या आश्रयाला जाण्यासाठी जीवाला गुरुचे आश्रय घेणे आवश्यक आहे. गुरुच्या आज्ञेनुसार जीव हा ईश्वराभिमुख होत असतो. थोडक्यात सांगायचे म्हणजे गुरु हे देवावर प्रेम करण्याचे साधन मार्ग आहे. म्हणून देवाची पूजा व उपासना हे निम्बार्क संप्रदायाचे महत्त्वपूर्ण कर्तव्य आहे म्हणून यांस निम्बार्काचार्य म्हणतात.

उपासनीय नितरां जनै : सदा प्रहाणयेहज्ञानतमोड नुवृत्ते !

सनन्दनाघैर्मुनिभिस्तथोक्त श्रीनारदायाखिलतत्त्वसाक्षिणे !!

‘अज्ञानाच्या अंधारातून मुक्त होण्यासाठी जीवाला भगवंताची आराधना करावी लागते.’

१.१३.१ उपासनेचे स्वरूप :-

उपासना आणि पूजा यात सूक्ष्म आंतिक फरक आहे. ही भावना दोन प्रकारे केली जाते. १) स्वरूपाचे चिंतन आणि उपासना २) उपास्य देवांची सेवाभाव, यात विचार अनुभूती तत्त्वज्ञान पद्धतीशी संबंधित आहे. निम्बार्क संप्रदाय तात्त्विक पद्धतीने रूप-चिंतन-अनुभूती केली जाते. कारण उपासन (व्रत) सर्वव्यापी आणि अंश आहे, तर उपासक (जीव) सर्वव्यापी आहे. हा भाग अंश श्रुतीच्या अनेक ठिकाणी दिसून येतो. श्री व्यासमुनी सुद्धा सांगतात देव भावानेनुसार उपासना करा. उपासकाच्या स्वभावातून भक्ती किती आहे हे स्पष्ट होते. निम्बार्क संप्रदायात भूविद्देची परंपरा प्राचीन असलेली दिसते. नारदा पासून ते सनकादी पर्यंत निम्बार्क संप्रदायात भुविद्या प्राप्त झाली आहे. निम्बार्क संप्रदायात उपासनेची तीन प्रमुख प्रकार मानले जातात. १) वैदिक उपासना २) तांत्रिक उपासना ३) अनुरागात्मिक उपासना असे विभाजन उपासनेचे केलेले पहावयास मिळते.

१.१३.२ वैदिक उपासना :-

या उपासनेमध्ये वैदिक कर्मकांड यांना अधिक महत्त्व आहे. हे विधी दैवतांच्या संबंधित असावा ते नुसते कोरडे असून चालत नाही असे म्हणतात. त्यामुळे प्रामुख्याने वेदमंत्र व परमेश्वराच्या उपासनेला महत्त्व दिले आहे. शालिग्राम किंवा गोपाळ (कृष्णाची) मूर्तीला अधिक महत्त्व आहे. यामध्ये वेद पठण, वेद मंत्र उच्चार, पठण, हवन, नाम जप इत्यादी गोष्टी करून पूजा केली जाते. गंध रहित पाणी व दुधाने मूर्तीला स्नान केले जाते त्याला अभिषेक म्हणतात. वैदिक उपासनेमध्ये श्रीत गोष्टीच्या साहाय्याने पूजाविधी केली जाते.

१.१३.३ तांत्रिक पूजा :-

या पूजेमध्ये विज्ञानानुसार प्रत्येक देवाची विशिष्ट पद्धतीने चित्रमय केली जाते व पूजेचे गोपाळ मंत्राने पूजा केली जाते. यामध्ये चौकोन, त्रिकोण, चतुर्भुज इत्यादी वाद्याच्या सहाय्याने वादन करून पूजा करतात. ओळीने पठण करून मंत्र म्हटले जाते. देवताच्या पाठीमागे चक्र-कमळ इत्यादी गोष्टीकरून देवताला त्यात स्थापित केले जाते. योग्य मंत्राच्या सहाय्याने पूजन केले जाते. त्यात गोपालताविनी उपनिषद गोमंतकीय तंत्र संमोहन मंत्र इत्यादी मंत्राच्या आदराने उपासना केली जाते.

१.१३.४ अनुरागाम्तिक पूजा :-

या पूजा विधीमध्ये श्रीकृष्णाची पूजा केली जाते. श्रीकृष्णाचा भक्त सोडून इतर देवतांच्या भक्ती असहाय्य नाही असे मानता श्रीकृष्ण पूजा हे सर्व सर्व मानतात. एकच खरा देव आहे तो म्हणजे श्रीकृष्ण होय असे माणतात. श्रीकृष्ण भक्ती ही अकल्पनीय आहे. श्रीकृष्ण हा भक्ताला प्रसन्न करण्यासाठी विविध रूप धारण करित असतो असे मत आहे. भक्ती हे हे भक्तांच्या प्राप्तीचे मार्ग आहे असे मानतात. भगवंत हा माणसाच्या पाच इंद्रियात वास करून राहतो असे म्हणतात. शांती दास संख्य वात्सल्य आणि तेजस्वी हे पाच इंद्रियात भगवंत राहतो. पंचेंद्रिये तन, मन, धन, लावून पूजा केली, तर भगवंत प्रसन्न होतो असे मानतात. नारद भक्ति सूत्र मध्ये असेही म्हणतात. गोपिका सोबत केलेली भक्ती ही सर्व श्रेष्ठ मानतात. जो परमेश्वर आपली आंतरिक भक्ती अर्पण करतो त्याचा राग नाहीसा होतो असे मानतात. निम्बार्क सांप्रदाय श्रीपद भागवत, ब्रह्मवैवर्त, पुराण, पद्मपुराण इत्यादी तात्विक ग्रंथावर श्रीकृष्ण भक्ती करित असलेले पहावयास मिळते आहे. श्री कृष्ण हे निम्बार्काचे परम दिव्य देव आहे असे मानतात. त्यामुळे निम्बार्क हा विधी या संप्रदायात परंपरेने चालत आलेले पहावयास मिळते.

१.१३.५ दिनचर्या :-

सकाळी लवकर उठून नदीवर जाऊन आंघोळ करावे, नंतर देवदेवतांची पूजा करावी, त्यानंतर मंत्र पठण करावे, नंतर बगीच्यामध्ये फेरफटका मारावा, नंतर ध्यानस्थ बसावे, परमेश्वर भक्तीत विलीन व्हावे, प्रियसीच्या सर्व सुखांचा आनंद घ्या. सर्व आनंद साठीच आपली जीवन आहे असे मत असलेले पहावयास मिळते. अशाप्रकारे मुख्य पुजेचे स्वरूप असलेले आपल्याला पहावयास मिळते आहे.

निम्बार्क संप्रदायामध्ये आपल्याला जीवन मरणाच्या फेऱ्यातून मुक्ती मिळून मोक्ष प्राप्त करायचे असेल तर श्री कृष्ण व राधा यांचे पूजा करा असे सांगतात. श्रीकृष्ण मूर्तीपूजा ही अत्यंत महत्त्वाची आहे. मानव स्वतःचे कल्याण करू इच्छित असेल तर राधाकृष्ण भक्ती अत्यंत महत्त्वाची आहे असे निम्बार्क संप्रदायाचे उपासना विषयी विचार असलेले पहावयास मिळते आहे.

१.१३.६ निम्बार्क संप्रदाय : उपासनेचे प्रमुख घटक :-

प्रामुख्याने निम्बार्क संप्रदाय हा प्राचीन आणि दैववादी असल्यामुळे देव देवतांची उपासनेला अत्यंत महत्त्व दिलेले पहावयास मिळते. देव देवांची पूजा अर्चा, विधी, उपासना करण्यासाठी निम्बार्क संप्रदायांनी काही विशिष्ट प्रकारचे नियम व सिद्धांत बनवले आहेत. त्या नियमांना अनुसरूनच देव देवतांची उपासना करताना दिसून येते. देव देवतांची उपासना करण्याची काही प्रमुख घटके

- १) निम्बार्क संप्रदाय त्यांच्या सिद्धांतानुसार ब्रह्म जीव आणि प्रकृती हे तीन घटक अत्यंत महत्त्वपूर्ण मानले आहे व ते स्वतंत्र मांडले आहे. नेहमी ब्रह्माच्या आधीन राहा. कोणत्याही स्थितीत जीवाला स्वतंत्र नाही असे ते मानतात.
- २) संसारिक बळी मुक्त होण्यासाठी देवतांची पूजा करणे आवश्यक आहे देवतांच्या पूजेमुळे संसारातून मुक्ती मिळते.
- ३) जीवन सर्व हे मनोरंजनाचा भाग आहे. परमार्थिक प्रकृती हे सत्य आहे. या प्रकृतीमुळे माणसांना त्रास होते. दुखापत होते, व त्यातून वैर निर्माण होतो व त्यातून तो निर्जीव वस्तुंचा गैरवापर करतो. निर्जीव वस्तू ही ईश्वर समाविष्ट असते. त्यामुळे देवांचे आदर करणे आवश्यक असते.

- ४) नैसर्गिक पद्धतीनुसार जीव हा एक स्वतंत्र भाग आहे आणि तो गोड आहे आणि तो वेगळा आहे पण मुक्ती मिळवण्याची वाट एकच आहे तो म्हणजे ईश्वर भक्ती.
- ५) जगात कुठलाही भाग खोटा समजणे चुकीचे आहे. निसर्गाने त्यांचे कार्यही खोटे म्हणता येत नाही त्यामुळे या सर्व गोष्टींची हालचाल ईश्वरानेच केलेली असते.
- ६) संसार रुपी बंधनातून व मुक्ती मिळवण्यासाठी ईश्वराच्या कृपेशिवाय शक्य नाही.
- ७) जीवन हे प्रतिबिंब नाही किंवा नैसर्गिक जग खोटे नाही आणि म्हणून पूर्णपणे द्रव्यापेक्षा वेगळे ही नाही. श्री निम्बार्काच्या तत्त्वानुसार तन्मस्यादी हा मानवाचा अर्थ आहे. केवळ परिणाम कारक असल्याने खोटे आणि विनाशवारी शब्दांचे विश्व दिग्दर्शन केले आहे. अज्ञानी, कमी शक्ती, जीव, परिणामी हे दोन्ही जड घटक तत्त्वरस सदगूणी, ब्रह्मापासून पूर्णपणे अविभाज्य असू शकत नाही. त्यामुळे भेद आणि भेदभाव असणे हे दोन्ही नैसर्गिक आहे.

१.१४ निम्बार्क संप्रदाय : आचार्यांचे वेशभूषा :-

निम्बार्क संप्रदाय हा गुरु-शिष्य परंपरेचा एक भाग असलेला दिसून येतो. यासोबतच काही गुरुचे अनुयायी सुद्धा मोठ्या प्रमाणात असलेले पहावयास मिळतात. ४८ गुरु-शिष्य परंपरेचे निरीक्षण केल्यानंतर त्याच्या वेशभूषेचे मध्ये जवळजवळ साम्य असलेले पहावयास मिळते. त्यातील एक-दोन आचार्य जर सोडले तर बाकी सर्व आचार्यांची वेशभूषा एक सारखीच असलेली पहावयास मिळते.

आचार्य यांची वेशभूषा सुती पांढरे वस्त्र असलेले दिसते. काही आचार्य सुती धोतींचे पंचा करून नेसलेली असते. तर काही जण त्या पंचातील एक पदर काढून खांद्यावर कोरलेले दिसते. तर काही आचार्य वरती सदरा व खाली धोती व कॉटनचे धोतर नेसलेली दिसतात व गळ्यामध्ये उपरणे गुंडाळलेले पहावयास मिळतात. तर काही आचार्य पेशवेकालीन बंडी परिधान केलेली दिसतात. गळ्यामध्ये रुद्राक्षाच्या माळ घातलेली दिसते. गळ्यात जान्हव परिधान केलेली दिसतात. डोक्याला शेंडी तर काही आचार्य दाडी आणि मिशी काढलेली दिसतात तर काही वाढलेले दिसतात.

गळ्यात फुलांची माळ व गोपीचंदनाचा उभा टीका कपाळावर उभ्या टीकाच्या मधोमध काळा बुका लावलेला दिसतो व पोटावर आणि दंडा वरती

ओमच्या आकाराची चंदनाची पट्टी ओढलेले दिसतात. पायात लाकडी पादुका किंवा कपड्या पासून बनवलेले चपला दिसतात. ध्यानस्थ आणि मनन करताना, कधी पद्मासन बसतात. तर कधी मांडी घालून बसतात.

काही स्त्रिया अनुयायी सुद्धा या संप्रदायात असलेल्या पहावयास दिसतात. ते सुद्धा मऊ कॉटनची पांढऱ्या रंगाची साडी परिधान केलेली पहावयास दिसतात. निम्बार्काचार्यांचे अनुयायी जास्तीत जास्त पायी प्रवास करताना दिसतात. निम्बार्क संप्रदायातील आचार्य हे सतत भ्रमंती करीत असलेले दिसतात. निम्बार्क संप्रदाय हा एक वेगळी वैशिष्ट्यपूर्ण असलेला पहावयास मिळतो. आचार्य व अनुयायी यांचे वेगवेगळे गट असतात. त्या-त्यानुसार ते सतत भ्रमंती करीत असतात. निम्बार्क संप्रदायातील आचार्यांच्या वेशभूषा वरूनच त्यांचा संप्रदाय ओळखण्यास मदत होत असलेले पहावयास मिळते. त्यामुळे निम्बार्क संप्रदायातील आचार्य यांची वेशभूषा विशिष्ट प्रकारची असलेली आपल्याला नोंद घेता येते.

१.१५ सध्य परिस्थितीत निम्बार्क संप्रदायाचे स्थान :-

निम्बार्क संप्रदाय हा इसवीपूर्ण चालत आलेला दिसून येतो. पण इसवी सन सहाव्या शतकापासून या संप्रदायाचा विकास होत गेलेला पहावयास मिळतो. नवव्या शतकापर्यंत कमी अधिक प्रमाणात विकास झाला आणि हा संप्रदाय सर्वत्र परिचयास आला. बाराव्या शतकात भारतात विविध लोकांचे आक्रमण झाले आणि जबरदस्तीने धर्मपरिवर्तनास सुरुवात झाली. हिंदू धर्म वाचवण्यासाठी वेगवेगळे संप्रदाय बाराव्या शतकात उदयास आले. त्यात नाथ संप्रदाय, महानुभाव संप्रदाय, दत्त संप्रदाय, समर्थ संप्रदाय, विर वैश्व संप्रदाय हे संप्रदाय उदयास आल्या मुळे निम्बार्क संप्रदायाचे थोड्या प्रमाणात मागे पडलेला दिसतो.

निम्बार्क संप्रदाय हा २१ व्या शतकात त्यांच्या जाचक अटी व देव अवतार यामुळे हा संप्रदाय कमकुवत होत गेलेला दिसतो. भारतातील काही मोजक्याच राज्यात उदाहरणार्थ राजस्थान, उत्तर प्रदेश, तेलंगणा, कर्नाटक, केरळ या राज्यांमध्ये अस्तित्वात असलेल्या पहावयास मिळतो. आजच्या आधुनिक काळात देवा अवतार चमत्कार देवलीला वोहम या गोष्टीला थारा देत नसल्यामुळे या संप्रदायात लोक समाविष्ट होत नाही. त्यामुळे हा संप्रदाय वाढत नाही. त्यामुळे मर्यादितच राहत असलेला दिसतो.

हिंदू धर्म टिकवण्यासाठी सुरुवातीपासून निम्बार्क संप्रदायाचे एक महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावताना दिसतो. आज निम्बार्क संप्रदायाचे स्थान पूजाअर्चा व आदर्श तत्व घेण्यापुरतेच मर्यादित राहिलेले आहे. निम्बार्क संप्रदाय वाढला नसला तरी आजही संप्रदाय आजही समाजाचे स्थान महत्त्वपूर्ण असलेले दिसून येते. फक्त त्याचे स्वरूप थोड्याफार प्रमाणात बदललेली पहावयास मिळते. पण स्थान मात्र आदर्श देवत वाद असलेले पहावयास मिळते.

१.१६ निम्बार्क संप्रदायाचे महत्त्व :-

धर्मातील प्रत्येक संप्रदायाचे महत्त्व हे ते धर्म टिकवण्यासाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण घटक असतो. त्यामुळे निम्बार्क संप्रदाय हा इतर लोकांना परिचित नसला तरी त्यांच्या उपासना व पुजेचा विधी करताना लोक दिसून येतात. मूल जन्माला आल्यापासून ते मरेपर्यंत जी २४ संस्कार आहेत ते निम्बार्क संप्रदायाची देन आहे. उदाहरणार्थ गर्भसंस्कार, जन्मोत्सव, नामकरण, जायवळ, मुंज, लग्नमृत्यु इत्यादी सांख्य्या अनेक विधी संस्कार परंपरा या निम्बार्क संप्रदायाच्या नियमानुसार करताना दिसून येतात.

सण, विधी, उत्सव, गृह प्रवेश, नवीन वस्तू, पूजा इत्यादी अनेक गोष्टी आजही निम्बार्क संप्रदायाच्या परंपरेने करताना दिसतात. आजच्या आधुनिक युगात जीवन धावपळीचे झाले आणि त्यामुळे माणसाकडे विधी पूजा उपासना वोहम यांसाठी वेळ नाही. त्यामुळे विधी-पूजा कमी झालेली दिसते. पण आजच्या युगातही निम्बार्क संप्रदायाचे महत्त्व समाजात असलेले पहावयास मिळते. हिंदू धर्म परंपरा टिकवण्यासाठी निम्बार्क संप्रदायाचे महत्त्वाची भूमिका असलेली पहावयास मिळते.

१.१७ निम्बार्क संप्रदायाचे उत्सव व महोत्सव :-

निम्बार्क संप्रदाय वर्षभर काही महत्त्वपूर्ण उत्सव आणि महोत्सव साजरे करतात. ते निम्बार्क संप्रदायाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वपूर्ण असलेले दिसतात. त्यामध्ये अक्षय तृतीयाला भगवान श्री राधा माधव यांचे उत्सव साजरे करतात. त्यानंतर श्री राधा माधव जी पाठव उत्सव त्यानंतर रथ यात्रा उत्सव या दिवशी अनोखी वेगळी शर्यत लावून पूजा केली जाते. त्यानंतर गुरु पौर्णिमा या दिवशी सर्व भक्त समुदायाला बोलवले जाते व सर्व शिष्य गुरुच्या चरणांची पूजा करून आशीर्वाद घेतात. झुलो नोत्सव हा आचार्याच्या आश्रमास साजरा केला जातो. श्री कृष्णाला पाळण्यात घालून जन्मोत्सव साजरा केला जातो. शरद पौर्णिमा विजयादशमी साजरी करतात.

यानंतर दीपोत्सव या दिवशी मंदिराचा पूर्ण परिसर हजारो दीपकांनी सजवले जाते. यासोबतच पवित्र नदीमध्ये दीप सोडून पूजन केले जाते. यानंतर अन्नकूट फुलडोल हे साजरे केले जाते. ही संपूर्ण उत्सव निम्बार्क संप्रदायात साजरी केली जाते. वरील उत्सवाचे निम्बार्क संप्रदायाचे अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. त्यामुळे हे उत्सव त्या त्या दिवशी वर्षभर सादरीकरण करीत असतात.

१.१८ समारोप :-

निम्बार्क संप्रदाय हा एक महत्त्वपूर्ण संप्रदाय असलेले पहावयास मिळतो. निम्बार्क संप्रदाय हा वैष्णव संप्रदाय सनातन संप्रदाय अशा विविध नावाने ओळखला जातो. हा संप्रदाय प्राचीन असला तरी चमत्कृती व काही सिद्धांतावर आधारित असलेला पहावयास मिळतो. निम्बार्क संप्रदाय हा मुळातच दैववादी असलेला पहावयास मिळतो.

निम्बार्क संप्रदाय पुढे वेगवेगळ्या आचार्यांच्या मतानुसार मतभिन्नता वेगळी असलेली दिसते. त्यातून वेगवेगळे भक्तिसंप्रदाय तयार झाले असले तरी सर्व संप्रदायाचा मूळ धागा ईश्वर भक्ती हाच आहे. केशवाचे आर्यभट्ट यांच्या जन्मानंतर वैष्णव संप्रदायाला चालना मिळाली त्यातूनच वैष्णव संप्रदाय हा निम्बार्क संप्रदाय म्हणून केशव आचार्य भट्ट यांच्या नावावरून ओळखू लागले.

निम्बार्काचार्य यांनीच राजस्थानी आणि उत्तर प्रदेश या दोन्ही राज्यात मोठ्या प्रमाणात प्रसार आणि प्रचार केलेला पहावयास मिळतो. राजस्थान आणि उत्तर प्रदेश यांच्या तुलनेत महाराष्ट्रात निम्बार्क संप्रदायाचा प्रचार आणि प्रसार कमी प्रमाणात झालेला पहावयास मिळतो.

प्रामुख्याने या प्रकरणातून निम्बार्क संप्रदाय कसा प्राचीन आहे, निम्बार्काचे थोडक्यात जन्म परिचय व त्यांचे वैष्णव संप्रदायविषयी केलेले कार्य वैष्णव संप्रदायाचे महत्त्व त्यांचे प्रमुख श्रद्धास्थान व उपासना तसेच प्रमुख ग्रंथ व त्यांच्या अनुयायांची वेशभूषा इत्यादी अनेक घटकांचा या प्रकरणाच्या माध्यमातून सविस्तरपणे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

संदर्भसूची

- १) डॉ. प्रशांत जोशी श्री भगवान निम्बार्काचार्य जीवन चरित्र – अनुराधा प्रकाशन, पैठण पृ.क्र.८
- २) डॉ. ललित कुमार शर्मा हिन्दी के भक्त साहित्य मे राजस्थानी निम्बार्क संत कवियो का योगदान – अखिल भारतीय निम्बार्क प्रकाशन सलेभावाद पृ.क्र १२९
- ३) डॉ. ललित कुमार शर्मा हिन्दी के भक्त साहित्य मे राजस्थानी निम्बार्क संत कवियो का योगदान – अखिल भारतीय निम्बार्क प्रकाशन सलेभावाद पृ.क्र १२९
- ४) डॉ. ललित कुमार शर्मा हिन्दी के भक्त साहित्य मे राजस्थानी निम्बार्क संत कवियो का योगदान – अखिल भारतीय निम्बार्क प्रकाशन सलेभावाद पृ.क्र १२९
- ५) डॉ. ललित कुमार शर्मा हिन्दी के भक्त साहित्य मे राजस्थानी निम्बार्क संत कवियो का योगदान – अखिल भारतीय निम्बार्क प्रकाशन सलेमाबाद पृ.क्र १२९
- ६) व. वैष्णवदास शास्त्री – श्रीनिम्बार्क – जन्मकथा-अ.मा.श्रीनिम्बाकाचार्य पीठ शिक्षा समिती प्रकाशन सलेमाबाद पृ.क्र.१६
- ७) व. वैष्णवदास शास्त्री – श्रीनिम्बार्क – जन्मकथा-अ.मा.श्रीनिम्बाकाचार्य पीठ शिक्षा समिती प्रकाशन सलेमाबाद पृ.क्र.१६

- ८) डॉ. प्रशांत जोशी. श्रीभगवान निम्बार्काचार्य जीवन चरित्र. अनुराधा प्रकाश पैठण पृ.क्र.१४
- ९) डॉ. प्रशांत जोशी. श्रीभगवान निम्बार्काचार्य जीवन चरित्र. अनुराधा प्रकाश पैठण पृ.क्र.१४
- १०) डॉ.प्रभाकर शास्त्री – भगवनिम्बार्काचार्य – सना प्रकाशन जयपूर पृ.क्र.०७
- ११) के.व्ही. सब्रम्हण्यमः आर्य आणि दक्षिण भारतीय इतिकास पृ.क्र.२८
- १२) डॉ.ललित कुमार शर्मा – हिन्दी के भक्तीसाहित्य मे राजस्थानी निम्बार्क संत कवियो का योगदान – निम्बार्कपीठ प्रकाशन सालेमाबाद पृ.क्र १४७
- १३) डॉ.ललित कुमार शर्मा – हिन्दी के भक्तीसाहित्य मे राजस्थानी निम्बार्क संत कवियो का योगदान – निम्बार्कपीठ प्रकाशन सालेमाबाद पृ.क्र १४८
- १४) डॉ.ललित कुमार शर्मा – हिन्दी के भक्तीसाहित्य मे राजस्थानी निम्बार्क संत कवियो का योगदान – निम्बार्कपीठ प्रकाशन सालेमाबाद पृ.क्र ११९
- १५) डॉ.ललित कुमार शर्मा – हिन्दी के भक्तीसाहित्य मे राजस्थानी निम्बार्क संत कवियो का योगदान – निम्बार्कपीठ प्रकाशन सालेमाबाद पृ.क्र ११९

१६) डॉ.प्रभाकरशास्त्री (संपा) निम्बार्क गौरव – अजिल भारतीय
निम्बार्कचार्यपीठ अभिनंदन समिती सलेमाबाद किशनगट अजमेर
(राजस्थान) चतुर्थखंड पृ.क्र.६७

१७) श्री श्रीजी महाराज – उपदेश दर्शन – श्री निम्बार्क मुद्रनालय
निम्बार्कतीर्थ प्रकाशन सलेमाबाद – पृ.क्र.१८२